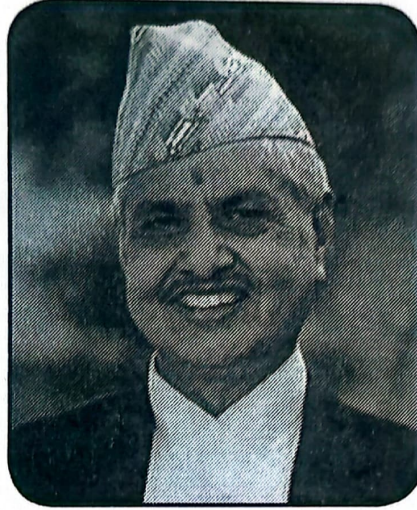

महालयआद् र मघानक्षत्र

जननमरणाशौच श्राद्धकालनिर्णय र पार्वणश्राद्धमा

मघा त्याज्य वा अत्याज्य

प्रा.डा. देवमणि भट्टराई

पूर्व अध्यक्ष

नेपाल सरकार पञ्चाङ्ग निर्णायक समिति

१. जननमरणाशौच

अशुचिको भाव आशौच हो अर्थात् धार्मिक कर्माधिकार नभएको अवस्था आशौच हो । आशौच जनन र मरण गरी दुईप्रकारको हुन्छ । आशौचको बार्नुपर्ने दिन पुगेपछि आशौचान्त दिनमा स्नानपश्चात् मात्र व्यक्ति शुद्ध हुन्छ । सपिण्डी ७ पुस्तासम्मका दाजुभाइ दशरात्रिको आशौच पछि एघार दिनमा शुद्ध हुन्छन् । समानोदक बन्धु भनी ८-१४ पुस्तासम्मकालाई लिइएको हुँदा तीन रात्रि पुरा बारेर चौथो दिनदेखि स्नानपश्चात् नित्यकर्म र रोकिएका तिथिश्राद्ध जन्मोत्सवादि कर्म गर्न योग्य हुन्छन् ।^१ यसैगरी १५-२१ कुलका बन्धुलाई सकुल्य भनिन्छ र तिनीहरूलाई एकदिन अर्थात् एकदिन एकरात्रि आशौच लाग्दछ भोलिपल्ट संकल्पपूर्वक प्रातःस्नान गरेपछि उनीहरू

शुद्ध हुन्छन् । “स्वल्पसम्बन्धेऽपि स्नानम्” भनेकोले छोटो या लामो आशौचको अन्तमा शुद्धिमा स्नान अनिवार्य मानिन्छ ।

दुबै आशौचको सपिण्डलाई दशरात्रि, समानोदकलाई तीनरात्रि, (सकुल्य १५-२१ लाई एकरात्रि आशौच लाग्दछ भनियो यसमा पनि जननाशौच ११ दिन बितेपछि सुनिएमा अतिक्रान्ताशौच लाग्दैन^३ भने मृताशौच दशरात्रि कटेपछि सुनिएमा थप तीनदिन लाग्दछ ।^३ यस्तै तीनमहिनापछि सुनिएमा पक्षिणी, ६ महिनापछि नौ महिनासम्म सुनिएमा १ दिन बार्नुपर्दछ । त्यसपछि जति पछि भएपनि स्नानले शुद्धि हुन्छ । तर छोरा, श्रीमती र बुहारीलाई मातापिताको र घरका सासुससुराको एवं पतिको आशौच जतिपछि सुनिए तापनि दशरात्रिनै बानुपर्छ ।^४ पुतलदाहाद्वारा काजकिरिया गरेपनि यिनीहरूको पुरै १३ दिन काजकिरिया गर्नुपर्दछ ।^५ छोरो, पत्नी वा बुहारी नभएको खण्डमा अरुले काजकिरिया गर्दा भने तीनरात्रि अर्थात् आशौच लाग्ने र आशौच भित्र १० पिण्ड दिने व्यवस्था छ । तर उपवासादि बसेर यसरी काम गर्नुपर्दछ उपवास एकदिन, भोलिपल्ट नारायणबलि त्यसको भोलिपल्ट पुतलादाह गरेपछि तीनदिनमा १० पिण्ड दिनुपर्दछ । पुतलादाह गरेको दिन पहिलो दिन भनिन्छ । तीनदिनमा १० पिण्ड यसरी दिनुपर्दछ $३+४+३=$ दश पिण्ड या $१+४+५=१०$, एकदिन मात्र बाँकी भएमा युगपत् अर्थात् एकैदिन १० पिण्ड दिनुपर्दछ ।^६ एकादशाह ४ दिनका दिन, ५ दिनका दिन सपिण्डीश्राद्ध र भोलिपल्ट उत्तरपाथेय श्राद्ध गरी लगभग ७ दिनमा सकिन्छ । छोराहरूले भने १३ दिननै गर्नुपर्दछ ।

मृताशौचमा एकछाक खाने आदि नियम छन् भने जननाशौचमा सुत्केरीको स्पर्शबाहेक सन्ध्या, देवपूजनादि कर्ममात्र रोकिन्छन् अन्य सामान्य अवस्थानै हुन्छ । जनन एवं मृताशौच दुवै १० रात्रिनै बार्नुपर्ने हुन्छ ^७ भने समानोदक र सकुल्यादिका नियम क्रमशः तीन दिन, एक दिन रहने हुनाले त्यति नै बानुपर्दछ ।

२. नाता र आशौच दिनसंख्या विवरण

पुस्तासँग सम्बन्धित आशौच अर्थात् घरपट्टिका बन्धुहरूको दशरात्रि, तीनरात्रि र एकरात्रि एवं स्नानमात्रले शुद्ध हुने कुरा सामान्य आशौचका बारेमा हो । सपिण्ड बाहेकमा पर्ने नातापरक आशौच सम्बन्धित व्यक्तिमा मात्रै रहने हुदाँ घरका अन्य मान्छेमा र अन्नआदिमा दोष रहँदैन । भाइबन्धुहरू भन्दा बाहेकको आशौचलाई नातापरक आशौच भनिन्छ । केही नातापरक आशौच यसप्रकार छन् ।

नातापरक आशौचका केही निर्णयहरू

क्र.स	नातासम्बन्ध	कति दिन आशौच
१	मातामह	तीन रात
२	मातामही	पक्षिणी/तीनरात
३	मातुल : क) सौतेने मामा	तीन रात
४	मातुलानी : क) सौतेने मातुलानी	पक्षिणी
५	सापत्नमातुलः	अहोरात्र
६	सापत्नमातुलानी	स्नानमात्र
७	मातृष्वसा	पक्षिणी
८	पितृष्वसा	पक्षिणी
९	बन्धुत्रय : क) आत्मबन्धु : आफ्ना फूपुका छोरा, आफ्ना सानीमा ठूलीआमाका छोरा, आफ्ना मामाका छोरा) ख) पितृबन्धु : बुबाका फूपुका छोरा, पिताजीका सानिमा ठूलीआमाका छोरा र बुबाका मामाका छोराहरू ग) मातृबन्धु : आमाका फूपुका छोरा, आमाका सानीमा ठूलीआमाका छोरा र आमाका मामाका छोराहरू घ) आत्मबन्धु, पितृबन्धु र मातृबन्धुका विवाहित छोरीहरूको एक दिन पितृष्वस्रादि कन्यानामूढानां त्वेकाहः ।	पक्षिणी (दुई दिन एक रात अथवा एक रात दुई दिन) पक्षिणी
१०	गायत्रीगुरु	तीन रात
११	दीक्षा आदि गुरु	अहोरात्र
१२	गुरुपत्नी र गुरुपुत्र	अहोरात्र
१३	स्वयंद्वारा उपनीत र पाठित शिष्य	तीन रात
१४	सासु ससुराको ज्वाइँलाई	तीन रात
१५	सासु ससुराले ज्वाइँको (आफ्नै घरमा मृत्युभएमा तीन रात)	एक रात
१६	सानाबा, ठूलोबुबा, फूपाजु र साढभाइ आदिको	स्नानमात्रै/ उपकारी भएमा एक दिन
१७	आफ्नो सालो	एक दिन
१८	आफ्नो साला अनुपनीत	स्नानमात्रै
१९	सालाको छोरा	स्नानमात्रै

२०	विवाहिता साली	एक दिन/ स्नानमात्रै
२१	अविवाहित साली	स्नानमात्रै
२२	सौतेने सालो /सौतेने साली	स्नानमात्रै
२३	समान जातिको सहपाठी मरणमा	प्रक्षिणी
२४	पुरोहित मरेमा	अहोरात्र
२५	वरण गरेर काम लगाएको अवस्थाको पुरोहित मरेमा	तीन रात्रि
२६	उच्च जातिको मीत मरेमा	पक्षिणी
२७	समान जातिको मीत मरेमा	अहोरात्र
२८	तल्लो जातिको मीत मरेमा	स्नानमात्रै
२९	सपिण्ड दाजुभाइलाई विधिपूर्वक सन्यास ग्रहण गरेको सन्यासी मरेमा	स्नानमात्रै
३०	सन्यासीका पत्नी पुत्रआदिको कर्तव्य : यति सन्यासीका पत्नी पुत्रादिले १० दिनको ठाडो काजक्रिया गर्ने र ११ दिनमा नारायणवलि गरी १२ दिनमा पार्वण श्राद्ध एवं सन्यासी, ब्राह्मण एवं अनाथहरूलाई भोजन गराई दक्षिणा तथा वस्त्र, जलपात्र आदि दान गरिदिने, १६ दिनमा षोडशी भण्डारा गर्नुपर्दछ ।	
३१	आफ्नो घरमा आई कोही मरेमा	तीन रात
३२	आफ्नो सहोदर दिदी वा बहिनी मरेमा आपशमा	तीन रात
३३	सौतेने दाजुबहिनीको विवाहितको परस्परमा	पक्षिणी
३४	सौतेने दाजुबहिनीको अविवाहितको परस्परमा	एक दिन
३५	उपनीत भाज्जाको	तीन रात
३६	चूडाकर्म गरेको अनुपनीत भाज्जाको	पक्षिणी
३७	बहिनीज्वाईँ /भिनाजुको -उपकारी सम्भिए	स्नान मात्रै -एक दिन
३८	छोरीले बाबुआमा र सौतेनी आमाको दाजुभाइ सगैबसि काजक्रिया गरेमा	तीन रात्रि -१३ दिन नै
३९	बाबुआमाले छोरीको - अविवाहित छोरीको पनि (यसैभित्र (३+४+३) १० पिण्डदिई चार दिनमा एघारौँ बरावरको काम गरि पाँचौँ दिनमा सपिण्डीस्थानीय एकोदिष्ट गरी छैटौँ दिनमा उत्तरपाथेय श्राद्ध र पञ्चकादि परेको भए शान्ति र दानादि गरिदिने)	तीन रात्रि

४०	पत्नी पोइल गएमा क) आफ्नो जाति वा माथिल्लो जातिमा गएमा ख) हीन जातिमा गएमा	क) तीन रात ख) स्नानमात्र
४१	सम्धी/सम्धिनी	स्नान मात्रै
नोट: आशौच सम्बन्धी जानकारी राख्दा गुणी निर्गुणी, उपकारी, अनुपकारी, आचरणशील पतित आदिका बारेमा पनि विचार गर्नुपर्ने हुन्छ । मलाम गएमा सबैको एक रात्रि आशौच लाग्दछ ।		

३. श्राद्धकालनिर्णय :

श्रद्धापूर्वक मृतपितृहरूको उद्देश्य गरेर गरिने यावत् कृत्यहरू गरिन्छन् ती नै श्राद्धकर्महरू हुन् । तिनीहरूको मृततिथिमा एकोद्दिष्ट र कसैको परम्परामा र प्रत्येक अमावास्या तथा पितृपक्षमा बित्नेको एकपार्वण श्राद्ध गरिन्छ भने पितृपक्षमा महालय श्राद्ध अर्थात् पार्वण श्राद्ध गरिन्छ । तिथिको घटबढले गर्दा श्राद्ध कुन दिन हो भनी निकर्षो ल गर्न यदाकदा अफठ्यारो पर्ने हुँदा दिनमानलाई पाँच भाग लगाई जुन दिन मध्याह्नको घडीपला बढी भेट्दछ त्यसदिन एकोद्दिष्टको काल हुन्छ र त्यसमा एकोद्दिष्ट श्राद्ध गर्नुपर्दछ भने अपराह्न अधिक भएका दिन एकपार्वण या महालयश्राद्ध गर्नुपर्दछ । तिथि निर्णयका केही उदाहरणहरू प्रा.तोयराज नेपालको लेखबाट उदाहरणका रूपमा लिइएको छ ।

क) एकोद्दिष्टश्राद्धकाल निर्णय:

दिनस्य पञ्च विभागास्त्रिमुहूर्तकाः तत्र, दिनमानलाई पाँचभाग लगाएर

१-आद्योभागः प्रातःसंज्ञः, १. पहिलोभाग प्रातःकाल हुन्छ ।

२-द्वितीयः संगवः, २. दोस्रोभाग सङ्गवकाल हुन्छ ।

३- तृतीयो मध्याह्नः, ३. तेस्रोभाग मध्याह्नकाल हुन्छ ।

४-चतुर्थो ऽपराह्नः, ४. चौथोभाग अपराह्नकाल हुन्छ ।

५-पञ्चमोभागः सायाह्नः ।, ५.पाँचौभाग सायाह्नकाल हुन्छ ।

दिनस्य पञ्चदशो भागो मुहूर्तः । दिनमानलाई १५ ले भागदा आउने एकभागलाई १ मुहूर्त भनिन्छ । धर्मसि.सुधा-७५४, धर्मसि.हेम-८०२

मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् सैकोद्दिष्टेतिथिर्भवेत् । ध.सि.सुधा- ७४४

अपराह्नव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् । ध.सि.सुधा-७४५

द्वयपराह्नव्यापिनी स्यादाब्दिकस्य यदा तिथिः ।

महती यत्र तद्विद्धां प्रशंसन्ति महर्षयः॥ धर्मसि.सुधा- ७४४

पूर्वाह्ने दैविकं कर्म अपराह्णे तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥ धर्मसि. सुधा ९४०

मध्यह्नकालव्यापी तिथि भएका दिन एकोद्दिष्टश्राद्ध र मासिकश्राद्ध गर्नुपर्दछ । मासिकश्राद्ध पनि एकोद्दिष्ट नै हो । त्यसैगरी अपराह्नकाल व्यापी तिथि भएका दिन पार्वणश्राद्ध गर्नुपर्दछ । अर्थात् एकोद्दिष्टश्राद्ध जुनदिन मध्याह्नकाल बढी भेट्दछ, त्यसै दिन गर्नुपर्दछ, त्यस्तै पार्वणश्राद्ध जुनदिन अपराह्नकाल बढी भेट्दछ त्यसैदिन गर्नुपर्दछ भन्ने शास्त्रीय निर्णय छ । यति घडीभन्दा घटी भएमा श्राद्ध गर्नुहुँदैन, यतिघडी भए श्राद्ध गर्नुपर्दछ, भनेर हचुवाका भरमा श्राद्ध गर्ने गराउने गर्नुहुँदैन । सम्बन्धित तिथिको घडी, अघिल्ला तिथिको घडी, दिनमानको विचारविमर्श गरेर मात्र श्राद्धको निर्णय गर्नुपर्दछ । कहिलेकाहीँ ११, १२ घडीसम्म हुँदा पनि श्राद्ध गर्नुपर्ने स्थिति हुन्छ भने कहिलेकाहीँ १९, २० घडी हुँदा पनि श्राद्ध गर्न नमिल्ने स्थिति हुन सक्छ । यसमा राम्रो विचार विमर्श गरेर मात्र निर्णय दिनुपर्दछ ।

अथ एकोद्दिष्टश्राद्धे तिथिनिर्णयः

अथ प्रतिसांवत्सरिकमासिकादिनिर्णय उच्यते--

तत्रैकोद्दिष्ट. मध्याह्ने सप्तममाष्टमनवममुहूर्तरूपे कार्यम् । धर्मसि.सुधा-७४४

अथ एकोद्दिष्टश्राद्धविचारः

एकोद्देशेन क्रियमाणमेकपिण्डयुतम्

एकोद्दिष्टम् । तदपि त्रिविधम्- नवसंज्ञः, नवमिश्रसंज्ञः पुराणसंज्ञश्चेति । मृतस्य प्रथमदिनमारभ्य दशाहान्तं विहितानि नवसंज्ञानि । एकादशाहादिन्यूनान्दानानि नवमिश्राणि । ततः पराणि.... पुराणसंज्ञानि । धर्मसि.सुधा-७३८

मासिकश्राद्धकाल निर्णय

मासिकश्राद्ध पनि एकोद्दिष्ट श्राद्धभित्र पर्दछ । त्यसैले जुनदिन मध्याह्नकाल बढी भेट्दछ मासिक पनि त्यसैदिन गर्नुपर्दछ । उदयव्यापी तिथिलाई मानेर मासिक गर्नुहुँदैन । धेरैले उदयव्यापीतिथिमा मासिक गर्नुपर्दछ भनेर १ घडी २ घडी ५ घडी जति भएपनि त्यसैदिन मासिक गर्नुपर्दछ भनेर गर्नेगर्नुभएको पाइन्छ, त्यसो गर्नु शास्त्रविरुद्ध हो, त्यसो गर्नुहुँदैन । सम्बन्धित तिथिले जुनदिन मध्याह्नकाल बढी भेट्दछ त्यसैदिन मासिक गर्नुपर्दछ ।

अब २०८१ सालको आषाढकृष्णनवमीश्राद्ध, आषाढकृष्णदशमीश्राद्ध एकादशीश्राद्ध,द्वादशीश्राद्ध,त्रयोदशीश्राद्ध र आषाढकृष्ण चतुर्दशीश्राद्ध कुन कुन दिन

गर्नुपर्दछ ? भन्ने विषयमा विचार विमर्श गरौं-

उदाहरण १

आषाढकृष्णपक्षको दशमीश्राद्ध गर्ने प्रश्नमा विचारविमर्श गर्दा आषाढकृष्ण दशमीतिथि आषाढ १७ गते १४.८ घडी छ । त्यसदिनको दिनमान ३४.३१घडी छ । त्यसलाई ५ ले भाग गर्दा १ भागमा ६.५४.१२ घडी हुन्छ । त्यति पहिलोभागसम्म प्रातःकाल हुन्छ । त्यसमा दोस्रोभागको त्यति नै घडी जोड्दा १३.४८.२४ घडीसम्म सङ्गवकाल रहन्छ । त्यसपछि मात्र मध्याह्नकाल सुरु हुन्छ । १७ गते दशमीतिथिको १४.८घडी बाट सङ्गवकालसम्मको १३.४८.२४ घडी घटाउँदा १७ गते ० .१९.३६ घडी अर्थात् .१९ पला र .३६ विपला मात्र मध्याह्नकाल दशमी तिथिले भेट्दछ । अब अघिल्ला दिन १६ गते नवमीकादिनको विचारविमर्श गर्दा त्यसदिन नवमी तिथि १९.५० घडी छ । त्यसदिनको दिनमान ३४.३२ घडी छ । त्यसलाई ५ ले भागगर्दा १ भागमा ६.५४.२४ घडीआउँछ । त्यति पहिलो भाग ६.५४.२४ घडीसम्म प्रातःकाल हुन्छ । त्यसमा दोस्रोभागको त्यति नै घडी जोड्दा १३.४८.४८ घडीसम्म सङ्गवकाल रहन्छ । त्यसपछि मध्याह्नकाल सुरुहुन्छ । सङ्गवकालसम्मको १३.४८.४८ घडीमा तेस्रोभाग मध्याह्नकालको ६.५४.२४घडी जोड्दा २०.४३.१२ घडीसम्म मध्याह्नकाल रहन्छ । त्यसबाट नवमीतिथिको १९.५० घडी घटाउँदा ०.५३.१२ घडी अर्थात् त्रिपन्न पला र .१२ विपला मध्याह्नकाल १६ गते दशमी तिथिले भेट्दछ । त्यसैले १७ गते भन्दा १६ गते दशमीतिथिले मध्याह्नकाल बढी भेट्नेहुँदा आषाढकृष्ण दशमीश्राद्ध गर्नेले २०८१आषाढ १६ गते नै गर्नुपर्दछ ।

उदाहरण २

साथै २०८१ साल आषाढकृष्ण नवमी श्राद्ध पनि आषाढ १६ गते नवमीतिथि १९.५८ घडीभएको र अघिल्लादिन अष्टमीतिथि २५.५३ घडी भएको हुँदा यसविषयमा विचारविमर्श गर्नुपर्ने स्थिति नै नभएकोहुँदा नवमीश्राद्ध र दशमीश्राद्ध पनि एकैदिन २०८१ आषाढ १६ गते नै गर्नुपर्दछ ।

उदाहरण ३

आषाढकृष्ण एकादशीश्राद्ध आषाढ १८ गते एकादशीतिथि ८.५७ घडीमात्र भएको हुँदा १७ गते दशमी तिथि १४.८ घडी पछि एकादशीतिथि लाग्नेहुँदा आषाढ १७ गते नै एकादशीश्राद्ध गर्नुपर्दछ ।

उदाहरण ४

द्वादशीश्राद्ध द्वादशी तिथि आषाढ १९ गते ४.३० घडीमात्र भएकोहुँदा १८ गते एकादशीतिथि ८.४९ घडी भएको र त्यसपछि द्वादशी तिथिलाग्नेहुँदा द्वादशीश्राद्ध

आषाढ १८ गते नै गर्नुपर्दछ । आषाढकृष्ण त्रयोदशीतिथि आषाढ २० गते ०.५७ घडी अर्थात् सन्ताउन्न पला मात्रभएको हुँदा आषाढ १९ गते ४.३० घडी द्वादशी पछि त्रयोदशी तिथि लाग्नेहुँदा त्रयोदशीश्राद्ध आषाढ १९ गते नै गर्नुपर्छ । आषाढकृष्ण चतुर्दशीश्राद्ध आषाढ २० गते त्रयोदशी तिथि ०.५७ घडी अर्थात् सन्ताउन्न पला बिहान ५.३७ बजेसम्म मात्र रही त्यसैदिन चतुर्दशी तिथि लागेर भोलिपल्ट २१ गते बिहानकाराती ४.३७ बजेसम्म चतुर्दशी रहने हुँदाआषाढ २० गते नै चतुर्दशीश्राद्ध गर्नुपर्छ ।

उदाहरण ५

२०८१ आषाढ कृष्ण चतुर्दशी श्राद्ध कहिले गर्ने भन्ने विषयमा अरु विचारविमर्श गर्दा चतुर्दशी तिथि टुटेको छ । तिथि टुटेको भनेको सूर्योदयकालमा त्यो तिथि नहुँदा तिथि टुटेको भनिन्छ । त्यो तिथि नै नभएको भन्ने होइन ।

आषाढ २० गते त्रयोदशी तिथि ०.५७ घडी अर्थात् सन्ताउन्न पला बिहान ५.३७ बजेसम्म मात्र रही त्यसपछि त्यसैदिन चतुर्दशी तिथि लागेर भोलिपल्ट आषाढ २१ गते बिहानकाराती ४.३७ बजेसम्म चतुर्दशी तिथि रहनेभएकोले सूर्योदयकालमा चतुर्दशीतिथि नभएपनि त्रयोदशी तिथि र अमावास्या तिथिभित्र चतुर्दशी तिथि लुकेर बसेको हुँदा नदेखिएजस्तो भएकोले टुटेको भनिएको हो, चतुर्दशी तिथिको अस्तित्व नै नभएको होइन । २०८१ साल आषाढ २० गते सूर्योदयकालमा त्रयोदशी तिथि छ, अनि २०८१ साल आषाढ २१ गते सूर्योदयकालमा अमावस्या तिथि छ, त्यसैहुँदा चतुर्दशी टुटेको भनिएको हो । त्यसैले त्रयोदशीतिथि र अमावास्याभित्र लुकेर बसेको आषाढकृष्ण चतुर्दशीको चतुर्दशीश्राद्ध आषाढ २० गते नै गर्नुपर्दछ भन्ने निष्कर्ष निस्कियो ।

ख. पार्वणश्राद्धको तिथिनिर्णय-

वि.सं. २०८० सालको पितृपक्षमा आश्विन १३ गतेकादिन प्रतिपदाश्राद्ध र द्वितीयाश्राद्ध एकैदिन परेको छ ।

यसविषयमा विचार विमर्श गर्दा आश्विन कृष्णप्रतिपदा आश्विन १३ गते २०.०८ घडी छ (१:५९ बजेसम्म छ) । दिनमानलाई ५ भाग लगाएर चौथो भाग अपराहणकाल मानिन्छ । जुन दिन सम्बन्धित तिथिले अपराहणकाल बढी भेट्दछ । त्यसैदिन पार्वणश्राद्ध गर्नुपर्दछ । १३ गतेको दिनमान २९.४५ घडी छ । त्यसलाई ५ ले भागगर्दा १ भागमा ५.५७ घडी हुन्छ । प्रातःकाल सङ्कलकाल र मध्याह्नकालसम्मको

घडी ३ भाग जोड्दा १७.५१ घडी हुन्छ । त्यसपछि अपराह्नकाल सुरुहुन्छ । त्यसमा अपराह्नकालको चौथोभाग जोड्दा २३.४८ घडीसम्म अपराह्नकाल रहन्छ । प्रतिपदातिथि २०.८ घडी छ ।

त्यसबाट मध्याह्नकालसम्मको १७.५१ घडी घटाउँदा २.१७ घडी अपराह्नकाल प्रतिपदातिथिले भेट्छ । अघिल्लादिन पूर्णिमा तिथि २५.२५ घडी भएको हुँदा त्यसदिनको दिनमान अनुसार अपराह्नकाल सकिएको १.३३.४८ घडी पछिसम्म पूर्णिमा तिथि रहने भएकोले १२ गते प्रतिपदाश्राद्ध गर्न हुँदैहुँदैन । त्यसैले प्रतिपदाश्राद्ध १३ गते नै गर्नुपर्दछ भन्ने निष्कर्ष निस्कियो ।

१४ गते द्वितीया १५.३८ घडी छ । त्यसदिनको दिनमान २९.४१ घडी छ । त्यसलाई ५ ले भाग गर्दा १ भागमा ५.५६.१२ घडी हुन्छ । त्यसमा दोस्रो र तेस्रो भागको घडी जोड्दा १७.४८.३६ घडी पछि मात्र अपराह्नकाल सुरु हुनेहुँदा द्वितीया तिथिले अपराह्नकाल भेट्दैभेटेन । अब अघिल्ला दिनको विचारविमर्श गर्दा-१३ गते प्रतिपदातिथि २०.०८ घडीछ । त्यसदिनको दिनमान २९.४५ छ । त्यसलाई ५ लेभागगर्दा ५.५७ घडी १ भागमा आउँछ । मध्याह्नकालसम्मको १७.५१ घडी हुन्छ । त्यसपछि अपराह्नकाल सुरुहुन्छ । त्यसमा अपराह्नकालको चौथोभाग जोड्दा २३.४८ घडी अपराह्नकाल रहेको र प्रतिपदाको २०.०८ घडी पछि द्वितीया लाग्नेहुँदा २३.४८घडीबाट प्रतिपदाको २०.०८ घडी घटाउँदा ३.४० घडी अपराह्नकाल द्वितीयाले भेटेको हुँदा १३ गते नै द्वितीयाश्राद्ध पनि गर्नुपर्ने निष्कर्ष निस्कियो । ॐ हरये नमः॥

४. महालयश्राद्ध र मघानक्षत्रको विचार

महालयश्राद्ध र मघानक्षत्र पितृप्रिय नक्षत्र भएकाले मघाका अधिष्ठातृ देवता पनि पितृ नै हुन् । पितृको नक्षत्रमा पितृहरूको श्राद्ध गर्नु अत्यन्तलाभदायक हुन्छ । श्राद्धहरू गर्दा वारका आधारमा, नक्षत्रका आधारमा, तिथिका आधारमा, योगका आधारमा, करणका आधारमा पनि सम्पन्न गरिन्छन् । यी तिथिवारादिका आधारमा गरिने श्राद्धहरू कामनानिमित्तक भएकाले काम्यश्राद्धहरू हुन् । नित्य नैमित्तिक श्राद्ध होइनन् । दैनिक गरिने श्राद्ध नित्यश्राद्ध हो भने मातापिता आदिको तिथिमा गरिनेश्राद्ध नैमित्तिक श्राद्धहरू हुन् । तिनीहरूको फल भिन्नाभिन्नै छ । तिथिवार नक्षत्रको संयुक्तामा गर्ने श्राद्धहरू पनि हुन्छन् तिनीहरूको फल पनि फरक छ । अतः हामीले तिथिको श्राद्ध गरेको भएमा तिथिको घडीपला हेर्ने हो भने नक्षत्रको श्राद्ध गरेको भए नक्षत्रको र अरु कुन आधारमा श्राद्ध गरेको हो सो को घडीपला हेरेर श्राद्ध गरिन्छ । यस्तै

मघानक्षत्र परेको दिन मघामा मघानक्षत्रपरक श्राद्ध गरिन्छ । यो मघाश्राद्ध सन्तानवाला गृहस्थीले अपिण्डक गर्न सक्दछन् । सन्तानरहितले सपिण्डक पनि गर्न सक्दछन् । पिताको तिथि प्रतिपदा, औशी आदि जुन तिथि परेको छ त्यसैमा महालयपक्षमा श्राद्ध गर्नुपर्दछ । ती श्राद्धले नक्षत्रको अपेक्षा गर्दैनन् । पिताको तिथिको मात्र अपेक्षा गर्दछन् । तर तिथिश्राद्धहरू सन्तानवाला छन् वा निःसन्तानवाला हुन् तिनीहरूले गर्ने श्राद्ध भनेको सपिण्डक नै हो ।

यसकारण मघा नक्षत्र भएकोले मघा नक्षत्रपरक श्राद्ध गर्दा पिण्ड दिएर होइन सन्तानवाला गृहस्थले अपिण्डक नै गर्नुपर्दछ । तर प्रतिपदादि महालयका श्राद्धहरू तिथिका आधारमा गरिने हुँदा सबै प्रकारका गृहस्थले सपिण्डक नै गर्नुपर्दछ । सारांशमा मघा भनेको नक्षत्र हो भने महालयपक्षमा हामीले गरेका श्राद्धहरू तिथिश्राद्ध हुन् । मघा र एकादशी द्वादशी वा त्रयोदशी जोडिएमा वा यो यो नक्षत्र र यो यो तिथिको योग परेमा महालयश्राद्ध गर्दा पुत्र मर्दछ भन्ने वचन नभएर तिथिश्राद्धका लागि अर्थात् माता पिता महालयको तिथिश्राद्धका लागि नभएर केवल मघा नक्षत्रमा श्राद्ध गर्दा पिण्ड नदिई गर्नु मात्र भनेको हो । बुझाइमा महालयश्राद्धको तिथि र मघानक्षत्रका तिथिसँगको योग भन्ने गलत अर्थ बुझिएका कारण यस्तो दिग्भ्रमित स्थिति सिर्जना भएको हो । अब बुझ्नुपर्ने कुरा के हो भने तिथिअनुसार एकादशी द्वादशी त्रयोदशी तिथिको श्राद्ध गर्दा कुनै वार नक्षत्र आदि परे पनि महालयको वा एकोद्दिष्टको वा एकपार्वणको तिथि श्राद्ध रोकिदैन । सरासर आफ्नो पिताको तिथिअनुसार नै गर्नुपर्दछ भने मघानक्षत्रमा बहुपुत्रलाभ आदिको फल बताइएको हुँदा मघा नक्षत्रको श्राद्ध गर्दा पुत्रवान् गृहस्थीले अपिण्डक गर्नुपर्दछ । यो मघा नक्षत्रको श्राद्ध काम्यश्राद्ध हो भने तिथिको श्राद्ध नैमित्तिक श्राद्ध हो । तिथि पर्यो श्राद्ध गर्नुपर्यो अरु केही हेर्नु पर्दैन । अतः यो फरक बुझेर मघा र एकादशी आदि तिथिको योग पर्देमा पिताको महालयश्राद्ध छोड्नुहुँदैन छोडेमा दोष लाग्दछ भनिएको छ । आशौचबाहेक कुनै कारणले पनि महालयश्राद्धको तिथिश्राद्ध छोड्न नहुने वचनहरू यसप्रकार छन् ।

या तिथिर्यस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्तते ।

सा तिथिः पितृपक्षे तु पूजनीया प्रयत्नतः ॥

तिथिच्छेदो न कर्तव्यो विनाशौचं यदृच्छया ।

पिण्डदानं च कर्तव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत् ॥

अशक्तपितृपक्षे तु करोत्येकदिने यदा ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् पिण्डदानं यथाविधि ॥ ८

यी वचन अनुसार पितृपक्षका तिथिभिन्न महालय गर्दा तिथिबाहेक कुनै कुरा विचार गर्नु नपर्ने र महालयपक्ष बितेपछि श्राद्ध गर्दा भने जुराएर मात्र अर्थात् तिथि,वार,नक्षत्र यसै कर्ताको आफ्नो जन्म नक्षत्र, त्यसको दशम नक्षत्र र उन्नाइसौं नक्षत्र पनि बार्नुपर्दछ । हो यस पक्षमा अर्थात् महालयपक्ष बितिसकेपछि श्राद्ध गर्दा भने जुराएर मघामा पनि महालयको श्राद्ध गर्नुहुँदैन भनिएको हो । “सकृत्यमहालये प्रतिपदा-षष्ठी-एकादशी-चतुर्दशी शुक्रवार, कर्ताको जन्मनक्षत्र, जन्मनक्षत्रबाट दशौं र उन्नाइसौं नक्षत्रपनि बार्नुपर्दछ, पार्नु हुँदैन भनिएको हो ।

जन्मनक्षत्राद्दशमेकोनविंश नक्षत्र, रोहिणी-मघा-रेवती-चेति वर्ज्यानि । ९

नभस्यापरे पक्षे श्राद्धं कुर्याद् दिने दिने । नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव निन्द्या चतुर्दशी ॥ १०

इत्यादि भने महालयपक्ष बितेर आश्विनशुक्ल पञ्चमीसम्मको गौणकाल पनि बितेपछि जुराएर महालय गर्नुपर्ने हुँदा अर्थात् जुराउँदा मघा पनि पार्नु हुँदैन तर महालयका १६ दिन नै वा पितृपक्षमा आफ्ना पिताको तिथि परेमा मघानै परे पनि महालय श्राद्ध गर्नुनै पर्दछ । मृततिथि वैशाखादि महिनामा थियो त्यो तिथि महालयमा लिदा मघा बार्नुपर्दैन । अतः महालयपक्षमा मघाको योगसँग तिथिको कुनै सम्बन्ध देखिदैन । तिथि आफ्नो बाटो हिड्ने हो नक्षत्र आफ्नो बाटो । थप कुरा मघा र एकादशी, द्वादशी वा त्रयोदशी यहाँ कुनै योग विशेष परेर पनि तिथि श्राद्ध रोकिएको देखिदैन । त्यसकारण मघालाई पिताको महालयपक्षको तिथिसँग लगेर जोडनुमा कुनै सत्यता छैन । यसर्थ महालयको तिथिश्राद्ध मघा परेको कारणले रोक्नुपर्ने देखिदैन । पिताको महालयपक्षमा पर्ने तिथिमा रविवार, शुक्रवारहरूको विचार आवश्यक नभए जस्तै कर्ताको जन्मनक्षत्र, दशमनक्षत्र, उन्नाइसौं नक्षत्र, रोहिणी, मघा, रेवती नक्षत्रहरूको र प्रतिपदा, षष्ठी, एकादशी, चतुर्दशी महालयभरि (१६ दिन नै गर्नेहरूका लागि) त्याज्य छैनन् । यी सबै तथ्यहरूबाट स्पष्ट हुन्छ कि मघाका कारण महालयको श्राद्ध रोक्नु हुँदैन । मघा परे पनि गर्नुनै पर्दछ । भन्ने निर्णय स्पष्ट हुन्छ ।

५ . उपसंहार

कर्मप्रतिबन्धक जनन एवं मृताशौचले धार्मिक कृत्यमा सर्वथा निषेध गरेका कारण आशौचमा धार्मिककृत्य गरिदैन, निषेध नै छ । एघारदिनदेखि दुवै आशौचमा नित्यकर्म सन्ध्या, देवपूजा आदि पञ्चमहायज्ञ खुल्दछन् गर्नु नै पर्दछ । मृताशौचमा १३ दिनदेखि तिथिश्राद्ध, जन्मोत्सवादि नैमित्तिक कर्म खुल्दछन् । काम्यकर्ममा भने मातापिताको र पतिको आशौचमा १ वर्ष, सौतेनी आमाको ६ महिना, सहोदर दाजुभाइ र आत्मज पुत्रको ४५ दिन, अन्य बन्धुबान्धवको १ महिनासम्म विशेष आशौच रहने

हुँदा त्यसपछि मात्र पुराणश्रवण, वास्तुपूजनादि काम्यकर्म र पुत्रपुत्रीको चूडा, उपनयन र विवाहसंस्कार गर्न मिल्दछ । अन्य संस्कारहरू भने आफ्नो आफ्नो समयमा गर्नुपर्दछ किनकि चूडोपनयन र विवाहलाई ज्येष्ठ मङ्गल मानिएको छ । ज्येष्ठमङ्गलले विशेष मुहूर्तको अपेक्षा गरेको हुन्छ ।

एकोद्दिष्ट श्राद्ध, एकपार्वणश्राद्ध, महालयश्राद्ध एवं नान्दीमुखीश्राद्ध हाल चलनचल्तीमा रहेका श्राद्धहरू हुन् । तीर्थश्राद्ध काम्यश्राद्ध भएकाले तीर्थश्राद्धले शुभमुहूर्तको अपेक्षा गर्दछ नै । प्रसङ्गात् तीर्थमा पुगिएको अवस्थामा पितृको अपेक्षाले पनि तीर्थस्नान, देवपितृउद्देश्येन आमन्नादि दान र भगवद् दर्शन गर्न सकिन्छ भने अपूर्व तीर्थयात्रामा त नान्दीमुखीपूर्वक नै तीर्थयात्रा गर्नु पर्दछ ।^{११} विवाह आदिको वा सप्ताह नवाह गरेदेखि यज्ञान्त चतुर्थीका बीचमा विष्णु यागादिमा गरिने नान्दीमुखी कर्ता सहित ४ पुस्ता अर्थात् कर्ता माथिका तीनपुस्ता भित्रका तिथिश्राद्धहरू पार्न हुँदैन भने बीचमा औशी पनि पार्न हुँदैन ।^{१२} तर चौमासा व्रत, चौमासा, अनुष्ठान यस्तै चौमासा पुराणश्रवण लामो तीर्थयात्रा जस्तामा भने नियम निष्ठा पूर्वक अनुष्ठान या तीर्थयात्रा गरेको छ भने बीचको औशीहरूलाई लिइदैन, यसप्रकारका अनुष्ठान एवं तीर्थयात्राहरू गर्नुहुन्छ । यस्तै प्रसङ्गात् तीर्थमा पुगियो र पिता आदिको तिथि पनि परेमा त जे जस्तो अवस्था रहेर पनि तिथिश्राद्ध गर्नु नै पर्दछ, तिथि छेद गर्नु हुँदैन । यथाशक्य नियमपालन केशमुण्डनादि गर्नु नै पर्दछ । फलाकांक्षाका उद्देश्यले गरिने लघु तीर्थयात्रा, अनुष्ठानमा भने नान्दीमुखीदेखि चतुर्थीकर्म सम्ममा ४ पुस्ताभित्रका तिथिश्राद्ध पर्न नहुने, बीचमा औशी पार्न नहुने र शुभकर्म केन्द्रित शुभ मुहूर्त आवश्यक पर्दछनै ।

महालय, पार्वण एवम् एकपार्वणमा अपराहनव्यापिनी तिथि र एकोद्दिष्टमा र मासिक श्राद्धमा मध्याहनव्यापिनी तिथिको अपेक्षा रहेको हुन्छ भने तिथि दुई दिन पर्दा जुनदिन तिथिले बढी समय श्राद्धअनुसार मध्याहन या अपराहन भेट्दछ त्यसैदिन श्राद्धकर्म गर्नुपर्दछ । नान्दीमुखीमा दिनमानलाई २ भाग लगाएर प्रथम आधादिनभित्रै गर्नुपर्दछ पछिल्लो भागमा होइन ।

मघानक्षत्रपरक श्राद्ध काम्यश्राद्ध भएकोले मघा श्राद्ध गर्नेले काम्यश्राद्धानुरूप ससन्तान निःसन्तानका हिसाबले अपिण्डक र सपिण्डक श्राद्ध गर्नुपर्दछ भने महालयश्राद्धमा मघाको योगमा निषेध वचन नभएकाले पिताको तिथि एकादशी, द्वादशी र त्रयोदशी जुन भएपनि तिथि नछोडी महालयश्राद्ध गर्नुनै पर्दछ । मघाविषयकविचार नक्षत्रश्राद्धमा मात्र हो । मघा र एकादशी तिथि आदिको योगमा महालय श्राद्ध नगर्नु भन्ने निषेध वचन नभएका कारण महालयको तिथिमा मघा रोहिणी रेवती आदि नक्षत्रको आदर गर्नुपर्ने देखिदैन । महालयश्राद्ध गर्नुपर्दछ नै । महालयपक्षभरि रोकिएको महालयश्राद्ध जुराउनुपर्ने स्थिति परेमा जुराएर गर्नुपर्दा भने मघा आदि सबै अग्राह्य

छोडरे ग्राह्यमा मात्र महालयश्राद्ध जुराएर गर्नुपर्दछ । तिथिवार नक्षत्रको विचार गरी काम्यपरक श्राद्ध गर्दा भने मघामा सपिण्डक नगर्नु साङ्कल्पिक विधिले गर्नु भन्ने मात्रै धर्मशास्त्रको तात्पर्य हो यसर्थ मघा परेपनि शुक्रबार, रविवार परे पनि प्रतिपदा, षष्ठी, एकादशी परेपनि पिताको तिथिमा महालयश्राद्ध गर्नुहुन्छ, छोड्नुहुँदैन । सकृत्त्यमहालय गर्नेले चतुर्दशी भने बार्नुपर्दछ पिताको चतुर्दशी तिथि हुनेले महालयपक्षका अष्टमी, द्वादशी र औशी मध्ये कुनै एकदिन महालयश्राद्ध गर्नुपर्दछ भने १६ दिन नै महालय गर्नेले चतुर्दशी पनि बार्नुपर्दैन^{१६}, सरासर १६ दिन नै गर्नुपर्दछ । ॐ

प्रमाणखण्ड

१. (क) सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ मनु ५।६० पृ.१९३

(ख) लेपभागश्चतुर्थ्याद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् । मत्स्यपुराणको
वचनमन्वर्थमुक्तावली त्यही

(ग) समानोदकत्वं पुनरस्मदकुलेऽमुकनामाभूदिति

जन्मनाम्नोभयापरिज्ञाने निवर्तते । त्यही

(घ) अयं सपिण्डसोदकाद्यशौचविभागो जनने मरणे च समानः । ध.सि.पृ ८५४

(ङ) मरणे त्वाशौचविच्छेदेऽपि स्नानमात्रं यावदेककुलत्वज्ञानं तावद्भवत्येवेति
विशेषः । त्यही

२. जननेऽनुपनीतमरणे चातिक्रान्ताशौचं नास्ति । ध.सि प.८६०

३. (क) मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षिणीं तथा ।

अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति । ध.सि सुधा पृ.८६९

(ख) आत्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात् पक्षिणी ततः ।

परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नातो विशुध्यति । त्यही सुधा ।

४. मातापितृमरणे दूरदेशेऽपि संवत्सरोर्ध्वमपि पुत्रो दशाहादिकं पूर्णमाशौचं कुर्यात् ।

स्त्रीपुंसयोः परस्परं सपत्नीषु चैवम् । त्यही पृ.८७२ स्मृत्यर्थसारको वचन ।

५. पुत्रेण पर्णशरदाहकृते तस्य दशाहाशौचात्तेन त्र्यहमध्ये

पिण्डसमाप्तिर्न कार्या । ध.सि पृ.९२९

६. (क) प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः । द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं
तथा ।

त्रीस्तु दद्यात्तृतीयेऽह्नि वस्त्रादिक्षालयेत्ततः ॥ पास्करगृह्यसूत्रको टीका

तृतीयकाण्ड पृ.३७५

(ख) सद्यः शौचे प्रदातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ।

- (ग) त्रयहाशौचे प्रदातव्यः प्रथमेऽह्येक एव हि ॥
द्वितीयेऽन्हि चत्वारस्तृतीये पञ्चएव हि ।
- (घ) आशौचस्य ह्रासेऽपि पिण्डान्दद्यात् दशैव तु । ध.सि सुधा पृ.१२८
- (ङ) प्रेतः सपिण्डनादूर्ध्वं पितृलोकं स गच्छति ।
कुर्यात्तस्य तु पाथेयं द्वितीयेऽह्नि सपिण्डनात् ॥ ध.सि १६०
७. यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।
जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणं शुद्धिमिच्छताम् । मनु ५।६१
८. ध.सि सुधा पृ.१५७ कात्यायनको वचन ।
९. ध.सि मूल १५८
१०. त्यहीं सुधाटिप्पणी ।
११. (क) तीर्थयात्रां चिकीर्षुः प्राग्विधायोपोषणं गृहे ।
पारणाहे घृतश्राद्धं वृद्धिधर्मयुतं चरेत् ॥ ध.सि मूल ८४८
- (ख) तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात्प्रत्यागमेऽपि च ।
वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत बहुसर्पिस्समन्वितम् ॥ त्यहीं सुधाटिप्पणी
१२. (क) विवाहमारभ्य चतुर्थीमध्ये श्राद्धं दिनं दर्शदिनं यदि स्यात् ।
वैधव्यमाप्नोति तदाशुकन्या जीवेत्पतिश्चेदनपत्यता स्यात् ॥
- (ख) विवाहमध्ये यदि चेत्क्षयाहस्तत्र स्वमुख्याः पितरो न यान्ति ।
वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्याच्छ्राद्धं स्वधाभिर्न तु दूषयेत्तम् ॥
- (ग) ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिः इति श्रुतेश्च । नि.सि चूडामणि पृ.६३७
१३. (क) नभस्यापरे पक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने । नैव नन्दादिवर्ज्यं स्यान्नैव निन्द्या
चतुर्दशी ॥ त्यही पृ.२८७ कार्ष्णाजिनिको वचन ।
- (ख) प्रतिपदादिदर्शान्तपक्षे चतुर्दशी न वर्ज्या । ध.सि पृ.१५८
- लेखक : नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय वाल्मीकि विद्यापीठ धर्मशास्त्र शिक्षण विभागका अध्यक्ष हनुहुन्छ ।